

HET BEELD VAN DE AFGOD

Het stalinistisch verleden in memoires van leden en ex-leden van de C.P.N.

Jan v.d. Grinten

Vele leden en ex-leden van de C.P.N. hebben in de loop der jaren hun herinneringen op schrift gesteld. Dr. I. Schöffer noemt memoires "misschien de troebelste bron van alle genres der egodocumenten, die de historicus kan aanboren."¹ Voor het onderzoek naar de partijgeschiedenis kunnen zij dan ook slechts een aanvullende functie hebben. Daarnaast zijn deze memoires echter interessant vanwege de persoonlijke visie van de auteurs op het leven in dienst van een ideaal dat door de partij wordt gepersonifieerd. In mijn keuze van de hier te bespreken memoires heb ik mij beperkt tot die welke de tijd beschrijven dat de C.P.N. volledig in de ban van het stalinisme en absoluut trouw aan de Sovjetunie was. Dat betekent grofweg de periode 1930-1960. De auteurs hebben met elkaar gemeen dat zij allen deel uitmaakten van het bezoldigde topkader van de partij. Centraal staat de vraag hoe de verwerking van hun stalinistische verleden in de memoires tot uitdrukking komt. Dat wil zeggen, de vraag wat men schrijft over zaken die met het stalinisme in het algemeen en binnen de C.P.N. in het bijzonder samenhangen. Concreet gaat het daarbij om de verbondenheid met de Sovjetunie, het karakter van de partij en de reacties op de destalinisatie.

De verhouding die de verschillende auteurs op het moment dat zij hun memoires schrijven tot de C.P.N. hebben, wordt vanzelfsprekend in hoge mate bepaald door het al dan niet lid zijn van de partij, de wijze waarop men eventueel buiten de partij is geraakt en de politieke ontwikkeling die de auteur in de loop der jaren heeft doorgemaakt. In het navolgende overzicht van de memoires waar het hier om gaat geef ik dit per auteur kort aan.

-A.J. Koejemans, *Van 'ja' tot 'amen'* (Amsterdam 1961). Koejemans verliet in 1955 de partij, kort nadat hij van zijn functie als hoofdredacteur van *De Waarheid* was ontheven vanwege kritiek op zijn beleid. Hij bekeerde zich tot christen en trad toe tot de Doopsgezinde kerk.

-P. de Groot, *De dertiger jaren (1930-1935). Herinneringen en overdenkingen* (Amsterdam 1965) en *De dertiger jaren (1936-1939). Herinneringen en overdenkingen* (Amsterdam 1967). De Groot was in die tijd partijleider.

-G.J.M. van het Reve, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Haarlem 1967). Van het Reve verliet in 1938 de partij na onenigheid met de partijleiding. Zoals de titel aangeeft een ex-communist.

-F. Reuter, *De Communistische Partij van Nederland in oorlogstijd. Herinneringen* (Amsterdam 1978). Reuter werd in 1958 geroyeerd na een hoog opgelopen

1 I. Schöffer, 'Recente Nederlandse memoires' in M.C. Brands, H.W. von der Dunk, H.H. Zwager (red), *Egodocumenten: een bijzonder genre van historische bronnen* (Groningen 1970) 119.

conflict binnen het partijbestuur. Hij noemde zich in 1978 nog steeds communist.

-M. Bakker, *Wissels. Bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983). Bakker was in 1983 lid van het partijbestuur van de C.P.N..

-A.A. de Jonge, *Stalinistische herinneringen* (Den Haag 1984). De Jonge verliet in 1964 geheel uit eigen beweging de partij, omdat hij niet langer aanhanger van het marxisme-leninisme was. Hij noemt zich anti-communist.

-H. Gortzak, *Hoop zonder illusies Memoires van een communist* (Amsterdam 1985). Gortzak werd tegelijk met Reuter en naar aanleiding van hetzelfde conflict geroyeerd. Zoals de titel aangeeft bleef hij communist.

Trouw aan de Sovjetunie

De band met de Sovjetunie, het vaderland van alle arbeiders waar ook ter wereld, was voor communisten van fundamenteel belang. Vanzelfsprekend komt dit in alle memoires uitvoerig aan de orde. Het valt op dat alle hier besproken auteurs, met uitzondering van De Groot, erkennen hoe belangrijk die band en hoe oprecht hun bewondering voor de Sovjetunie was. De verklaringen die men daarvoor aanvoert hebben gedeeltelijk betrekking op de in de Sovjetunie geboekte resultaten, de positieve prikkel die van dat land uitging. Daarnaast worden verklaringen gegeven van een meer vergoelijkend karakter, die meer te maken hebben met loyaliteit dan met bewondering.

In de eerste categorie horen verhalen over de enorme krachtsinspanningen die de Sovjetbevolking zich getroostte om het fundament van de socialistische maatschappij te leggen. In die jaren ging Nederland gebukt onder een zware economische crisis en Colijns aanpassingspolitiek. De bewondering voor de 'successen' van Stalins economische politiek in de jaren dertig, lijkt bij hen die erover schrijven (Koejemans, Van het Reve, Gortzak, De Groot) nog niet verdwenen. Bovendien gaan allen voorbij aan het zeer grote aantal slachtoffers dat Stalins politiek ook hier eiste.

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog kreeg het prestige dat Stalin en de Sovjetunie genoten een belangrijke nieuwe impuls. Ten koste van miljoenen slachtoffers (in dit verband wel gememoreerd) bracht het Rode Leger immers een beslissende slag aan Hitler toe. We mogen aannemen dat het met het verzetsverleden van de auteurs samenhangt dat de rol van de Sovjetunie, bijvoorbeeld met betrekking tot de 'bevrijding' van Oost-Europa, geen enkele kritiek ondervindt. In de oorlog was de allesoverheersende vraag steeds 'Hoe staat het Russische front ervoor?' Die emotionele band is, schrijft Bakker, ondanks alles altijd gebleven.² Tijdens de Koude Oorlog speelde dit een grote rol: de keuze voor de Sovjetunie beschouwde men in alle oprechtheid als een keuze voor de vrede. Koejemans beschrijft hoe hierdoor de betekenis en het gevaar van de atoombom werden geminimaliseerd - tot de Sovjetunie er ook over beschikte. "Toen heette het 'voor elke atoombom op de Sovjetunie, 100 atoombommen op Amerika!' Met hiep hiep hoera en een daverend applaus".³

2 Bakker, *Wissels*, 117.

3 Koejemans, *Van 'ja' tot 'amen'*, 149.

Hoewel dergelijke strijdvaardige teksten hun aantrekkingskracht lijken te hebben verloren, komen de auteurs in zoverre niet terug op hun keuze in die tijd, dat geen hunner inmiddels de Verenigde Staten als bewaker van de wereldvrede is gaan beschouwen.

Verklaringen voor de band met de Sovjetunie die in eerste instantie niet met werkelijke of vermeende successen aldaar samenhangen treffen we bij alle auteurs aan. Het opgeven van de aanvankelijk kritische houding in de jaren dertig, het steeds krampachtiger solidair zijn, zien Gortzak en Koejemans als een gevolg van de voortdurende bedreiging waaraan de Sovjetunie blootstond: zowel voor de oorlog als tijdens de Koude Oorlog geloofden communisten in een op handen zijnde imperialistische aanval op de Sovjetunie. De verabsolutering van de tegenstellingen tussen de twee machtsblokken, leidde meer en meer tot vereenzelviging met het communistische deel der wereld. Dientengevolge kwam de C.P.N., de 'vijfde colonne van Moskou' onder grote druk te staan, hetgeen de opstelling van de partij weer verhardde. De Jonge is de enige die deze druk enigszins relativeert. Bakker vindt in de Koude oorlog een excuus voor zijn toenmalige harde opstelling, met name waar die achteraf niet zo gelukkig geweest blijkt te zijn.

Alle auteurs beschrijven hun reizen naar de Sovjetunie. Verhalen over de tekortkomingen die zij daar gewaar werden en de teleurstellingen die zij hierdoor meemaakten zijn talrijk. Waarom deden dergelijke reiservaringen geen afbreuk aan de bewondering voor het land? De teneur van het antwoord is onveranderd: de Sovjetunie was een land in opbouw en op de weg naar het socialisme moesten logischerwijs veel obstakels uit de weg worden geruimd.

Verontschuldiging is de verklaring: 'Wij wisten niet goed wat er in de Sovjetunie gaande was'. Dit slaat dan in de meeste gevallen op de showprocessen daar en later die in Oost-Europa. De meeste auteurs zijn hierover trouwens kort van stof. De Groot is de enige die uitvoeriger op de processen ingaat, en bovendien de enige die nog altijd in de rechtmatigheid ervan zegt te geloven. Zijn afkeer van 'rechtsen' en trotskisten komt in beide delen van zijn memoires herhaaldelijk terug, en wie ze leest kan zich levendig voorstellen wat De Jonge schrijft: "Als Paul de Groot in een redevoering het woord 'trotskisten' uitsprak, had men altijd het idee dat hij ging overgeven."⁴

De periode van het Molotov-Ribbentrop-pakt

Om een aantal redenen verdient de paktperiode hier een aparte bespreking. De periode van 1930 tot Stalins dood was afgezien van de oorlog een betrekkelijk rustige tijd. Althans, er deden zich geen tot een breuk leidende conflicten voor die hun weerslag op de gehele partij hadden. Over de tijd dat de hier besproken auteurs niet bij een interne ruzie betrokken zijn geweest en de perioden waarover later niet alsnog een conflict ontstond, bestaat een vrij grote overeenstemming. Het huidige verschil in politieke opvattingen tussen de auteurs onderling is hier niet altijd even duidelijk. Zelfs over een ogenschijnlijk 'lastig' onderwerp als de Russische inval in Hongarije, destijds al geen punt van

4 De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 53.

interne discussie, bestaat een zekere consensus (met verschillende motiveringen wordt die inval verdedigd).

Tot 1958 is de Tweede Wereldoorlog zonder twijfel de periode waarover de grootste controversen binnen de C.P.N. zijn ontstaan. Over het Molotov-Ribbentrop-pakt zelf zijn de meningen niet erg verdeeld. Zowel Reuter, Gortzak, Koejemans als De Groot verdedigen het pakt om zijn tactisch-strategische betekenis voor de Sovjetunie. De principieel-ideologische motivering die er destijds aan werd gegeven, de oorlog als machtsstrijd tussen twee even kwade imperialistische blokken, wordt nu door allen verworpen. Dit is impliciet een erkenning van het feit dat de belangen van de Sovjetunie niet per definitie samen hoeven te vallen met de belangen van de Nederlandse arbeidersklasse. Overigens kwam de waardering voor Nederland met zijn burgerlijke parlementaire democratie vooral onder invloed van oorlog en verzet op gang in communistische kring. Dit gegeven vinden we steeds terug waar het verzet ter sprake komt. Al wordt vaker gerept van de stand van zaken aan het Russische front dan van Radio Oranje, na de oorlog was "de vrijheid (...) de driekleur"⁵ Toen betekende dat echter nog geen erkenning van de mogelijkheid dat bovengenoemde belangentegenstellingen bestonden.

De consensus die er over het pakt bestaat, is ver te zoeken waar het gaat over de paktperiode. Ik wil hier kort ingaan op de twee auteurs die deze periode het meest uitvoerig beschrijven, en die bovendien diametraal tegenover elkaar staan: Reuter en De Groot. Over de houding van de C.P.N. aan het begin van de Duitse bezetting is al erg veel gezegd en geschreven.⁶ Direct na de capitulatie werd een groot deel van de partij in verlegenheid gebracht door een artikel van De Groot in het *Volksdagblad*. Hij zag mogelijkheden voor een legaal opererende C.P.N. gedurende de bezetting, en pleitte voor een 'correcte houding' tegenover de Duitsers. Een artikel met ongeveer dezelfde strekking verscheen enige tijd later in *Politiek en Cultuur*. In zijn memoires vinden we geen woord over deze gewraakte artikelen. Integendeel, De Groot meent dat de diplomatieke manoeuvres van de Sovjetunie bepaald niet bijdroegen aan de strijdvaardigheid tegen het fascisme, maar dat de schade ervan "gelukkig beperkt (is) gebleven doordat wij onze eigen politiek zelfstandig hebben voortgezet, ondanks de misleidende propaganda van de Sovjet-instanties".⁷ Tegen deze voorstelling van zaken gaat Reuter frontaal in de aanval. Hij beschuldigt De Groot van collaboratie naar aanleiding van de genoemde artikelen. De kern van zijn verhaal is: ondanks De Groot en dankzij de Comintern en vele C.P.N.-leden die wél te goeder trouw waren werd een begin gemaakt met het communistische verzet. Deze lezing is op zichzelf meer in overeenstemming met de feiten dan De Groots verhaal. De tegenstelling De Groot-Comintern schildert Reuter echter veel te zwart-wit af. In de directieven van de Comintern aan de nationale communistische partijen werd opgeroepen tot verzet tegen 'geweldsmisbruik, plundering en willekeur van de veroveraars'. De opstelling van de Comintern was echter dubbelzinnig. Door vast te houden aan de ideologische

5 Bakker, *Wissels*, 33.

6 Zie bijvoorbeeld het vorig jaar verschenen en uitstekend gedocumenteerde proefschrift van W.F.S. Pelt, *Vrede door revolutie: de C.P.N. tijdens het Molotov-Ribbentrop-pact 1939-1941* (Den Haag 1990).

7 De Groot, *De dertiger jaren* II, 179.

betekenis die men aan het pakt toeschreef en voor een zeer beperkte vorm van verzet te kiezen bleef de bourgeoisie in eigen land een even belangrijke vijand als de bezetter.⁸ De verklaring voor Reuters felle uithalen naar De Groot ligt hierin, dat Reuters boek naast een beschrijving van het verzet een wraakoefening is op een partijdocument uit 1958. Dit zogenaamde 'rode boekje' (naar de kleur van de omslag), *De C.P.N. in de oorlog* van de hand van Marcus Bakker, is een schandelijke poging het verzetsverleden van een aantal uit de gratie gevallen C.P.N.-ers onder wie Reuter te besmeuren. Het verscheen na het conflict rond de Bruggroep. Op vele plaatsen in Reuters *De C.P.N. in oorlogstijd* staan toespelingen op of weerleggingen van de tekst van *De C.P.N. in de oorlog* zonder dat dit pamflet evenwel wordt genoemd. De memoires van zowel Reuter als De Groot lijken dan ook, meer dan die van anderen, geschreven om hun gelijk te halen en af te rekenen met hun tegenstanders van weleer.

De partij en haar leiding

De keiharde manier waarop in de C.P.N. met in ongenade gevallen lieden werd omgegaan, is een onderwerp dat bijna alle auteurs aan de orde stellen. Er is een opvallend verschil in de beschrijving van de jaren twintig (door Koejemans, Gortzak, Reuter en De Groot) en de tijd erna voor wat betreft de sfeer in de partij. Gortzaks beschrijving van de grafstemming na het royement van Wijnkoop bijvoorbeeld, staat in schril contrast met de opgeruimd-staat-netjesstemming die in later tijden gebruikelijk werd bij een dergelijke gebeurtenis.⁹ Na 1930, schrijft hij, won de zienswijze terrein "dat afvalligheid van de partijlijn onherroepelijk leidde tot verraad aan de goede zaak".¹⁰ De Groot geeft, zoals vaker, een geheel andere kijk op de zaken. Werd de partij tot 1930 bestuurd door een groepje 'dilettanten, burgerlijke mensen met een zekere ontwikkeling die zich daarom als intellectueel beschouwden',¹¹ nadat hij in 1930 zijn entree maakte in het partijbestuur gaat alles opeens de goede kant op. Onder de oude leiding bestond volgens De Groot slechts 'een karikatuur van het leninisme',¹² ècht leninistisch werd de partij pas onder zijn leiding.

De Groot is de enige die een vurig betoog houdt ten gunste van het leninistische partijtype of van wat hij daaronder verstaat. Van een stalinist in hart en nieren die De Groot altijd gebleven is kan men niet anders verwachten. Merkwaardiger is het dat geen der overige auteurs stelling neemt tégen deze organisatiebeginselen. Voorzover men erkent dat er in de partij een groot gebrek aan democratie en een verstikkende sfeer heerste, wordt dit verklaard vanuit het gebrekkig functioneren van de structuur. De Jonge geeft hiervan, als enige, een nauwkeurige analyse. Naast de verlamdende werking van de vrees voor spionnen, noemt hij drie factoren die de democratie om zeep hielpen: getrapte interne verkiezingen, het werken met voorkeurslijsten, en de autoriteit van de hogeren, die hij "nog altijd niet als een puur negatief verschijnsel" kan

8 Pelt, *Vrede*, §9.2.

9 Gortzak, *Hoop*, 51.

10 Ibidem, 126.

11 De Groot, *De dertiger jaren* I, 46.

12 Ibidem, 76.

zien.¹³ Zijn visie op de autoriteit van het kader wijkt op een essentieel punt af van die der auteurs die het slachtoffer van De Groot c.s. zijn geworden. Hij legt niet de nadruk op het kleinhouden van de leden door een groep aan de top die geen enkele tegenspraak duldde. Het is meer het sterke autoriteitsgeloof van de gewone leden dat het partijleven kenmerkte, niet de dwang maar het respect dat overheerste. De ware bron van het aanzien dat de figuren aan de top genoten, is volgens De Jonge hun functie als 'priesters', uitleggers van de leer. De C.P.N. uit zijn tijd omschrijft hij dan ook als een 'gemeenschap van gelovigen'.¹⁴ Een soortgelijke typering vinden we bij Koejemans¹⁵ en Van het Reve.¹⁶ Het is geen toeval dat het hier drie auteurs betreft die geen communist meer zijn. Voor aanhangers van het marxisme-leninisme is de pretentie van de wetenschappelijkheid der leer essentieel, en die verdraagt geen vergelijking met enig geloof.

De auteurs die erkennen dat het democratisch gehalte van de C.P.N. wel wat te wensen overliet, en dat doen zij op De Groot na eigenlijk allemaal, constateren een overvloed aan centralisme in de partij. De Groot is vanzelfsprekend de personificatie van dit centralisme, met name na 1945. Vandaar dat, met uitzondering van Van het Reve, geen der auteurs ontkomt aan een beoordeling van zijn persoon. De uitzondering die Van het Reve hierop maakt kan verklaard worden uit het feit dat de Groot in zijn tijd nog geen algemeen secretaris was.

Het beeld van De Groot in de verschillende memoires heeft betrekking op zijn kwaliteiten, zijn karaktereigenschappen en zijn kwalijke kanten. De Groots kwaliteiten worden door alle auteurs in ongeveer dezelfde bewoordingen genoemd. Men beklemtoont vooral de voortdurende voorsprong die hij op zijn tegenstanders had door zijn kennis van de lijn der andere communistische partijen (lees: de door de Sovjetunie voorgeschreven lijn). Hoewel Bakker schrijft dat De Groot 'vindingrijk' was¹⁷, schulde zijn kracht niet in zijn originaliteit, maar in het begrip van en alert reageren op aanwijzingen voor de te volgen politiek.

In de beschrijvingen van Koejemans, Reuter en Gortzak vallen de karaktereigenschappen en kwalijke kanten van De Groot goeddeels samen. Uit tal van gebeurtenissen waarvan zij verhalen, leren we De Groot kennen als een man die zeer kritisch tegenover anderen stond en met zichzelf erg ingenomen was. "Je deed je werk in zijn ogen nóóit goed. Er was er maar een die het écht wist, en dat was hijzelf."¹⁸ Voorts beschrijven zij De Groot als een reusachtige bemoeial, die de zaken geheel naar zijn hand wilde zetten, eigenmachtig beslissingen nam en zijn medebestuurders zo voortdurend voor voldongen feiten stelde. Dit wordt des te erger gevonden omdat zijn beslissingen vaak een element van grilligheid en hoogdravendheid in zich droegen, wat het voeren van een consistente partijpolitiek in de weg stond. Reuter spreekt in dit verband

13 De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 49.

14 Ibidem.

15 Koejemans, *Van 'ja' tot 'amen'*, 166.

16 Van het Reve, *Mijn rode jaren*, 221.

17 Bakker, *Wissels*, 100.

18 Gortzak, *Hoop*, 129.

over "de zig-zag-koers van de C.P.N. onder leiding van De Groot, vóór, in en na de oorlog."¹⁹

Veel aandacht hebben de auteurs voor De Groots nietsontziende houding ten aanzien van werkelijke of vermeende tegenstanders. Als hij iemand wantrouwde strooide hij grove insinuaties en beschuldigingen in het rond. Zo vertelde hij Gortzak het 'onomstotelijke bewijs' te hebben dat Reuter in dienst van de B.V.D. stond²⁰, een beproefde methode om mensen zwart te maken. Dat bewijs werd vervolgens niet gepresenteerd. Contacten met niet-communisten waren in De Groots ogen sowieso verdacht, contacten met buitenlandse communisten beschouwde hij als zijn eigen terrein. De weinige keren dat De Groot zich moest neerleggen bij bepaalde kritiek, betroffen het, voorzover beschreven, steeds gevallen waarin hij door een hooggeplaatste buitenlander op de vingers werd getikt. Want hoezeer het hen ook spijt, geen der auteurs kan ontkennen dat De Groot binnen de C.P.N. altijd aan het langste eind trok.

Bakker en De Jonge hebben aanzienlijk minder aandacht voor De Groots karaktereigenschappen. De verschillen tussen deze twee auteurs enerzijds en Reuter, Koejemans en Gortzak anderzijds zijn tweeledig. Ten eerste is de geringe aandacht van de eerstgenoemden voor De Groots karakter te verklaren uit het feit dat zij nooit slachtoffer zijn geworden van een conflict met hem. De enige keer dat Bakker, in 1977, tegenover De Groot kwam te staan, eindigde dat met diens val. Zoals gezegd verliet De Jonge uit eigen beweging de partij. Ten tweede, en hier komen we op de rol in het partijleven die aan De Groot wordt toegeschreven, is het karakter van de partijleider in hun visie van ondergeschikt belang voor het verloop van de partijgeschiedenis. Door Reuter en Gortzak, en tot op zekere hoogte ook door Koejemans, wordt De Groots positie verklaard vanuit bepaalde kwaliteiten die hij had en de kwalijke methodes die hij hanteerde om die positie te handhaven. Hun wrok jegens De Groot is begrijpelijk, hun verklaring echter niet afdoende. Door de gehele verantwoordelijkheid voor de door hen veroordeelde toestanden in de C.P.N. bij De Groot te leggen, verliezen ze tijd en omstandigheden waardoor een man als hij de kans kreeg uit het oog.

Bakkers erkent dat de macht van De Groot enorm was, maar meent dat zowel diens aard, als de structuur van de partij daar debet aan waren. Op de gebreken van die structuur gaat hij echter niet dieper in.

De Jonge verwijt degenen die hun kritiek toespitsen op de persoon van de partijleider (hij noemt Reuter en Gortzak in dit verband) gebrek aan durf om de eigen beginselen onder de loep te nemen. De fouten die in de C.P.N. onder De Groots leiding gemaakt werden, waren de fouten van alle communistische partijen. "In Stalins tijd en tot lang na zijn dood was de speelruimte van communistische partijen heel gering en deed de persoon van de leider niet zoveel ter zake."²¹ De Groot wordt door De Jonge dus in de eerste plaats beschouwd als exponent van een bepaald systeem in een bepaalde periode. Dit vormt een essentieel onderdeel van zijn verklaring voor De Groots machtspositie, dat bij de overige auteurs volledig onderbelicht blijft.

19 Reuter, *Herinneringen*, 22.

20 Gortzak, *Hoop*, 329.

21 De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 106.

Rondom het Bruggroepconflict

Van een gedestaliniseerde C.P.N. is eigenlijk geen sprake tot in de jaren tachtig. Toch hadden de veranderingen in de communistische wereld en in de westerse communistische partijen na de dood van Stalin ook hun weerslag op de Nederlandse communistische partij. Na het twintigste partijcongres van de C.P.S.U. en de inval in Hongarije manifesteerde zich in het partijbestuur langzamerhand een verscheidenheid aan opvattingen omtrent de eventuele noodzaak tot verandering. De onvrede met de gang van zaken in de partij bij een deel van het partijbestuur, leidde uiteindelijk tot de oppositie van de zogenaamde Bruggroep. Hiermee werd het eerste grote conflict dat met de destalinisatie samenhang ingeluid. Na het roeyement of vrijwillige vertrek van de opposanten verscheen zoals reeds opgemerkt het beruchte 'rode boekje', waarin het oorlogsverleden van een aantal van hen in een kwaad daglicht werd gesteld. Meer nog dan het conflict zelf, blijkt dit geschrift de gemoederen bezig te houden.

Van het Reve was ten tijde van het verschijnen van dit pamflet al lang geen partijlid meer, en wordt er niet in genoemd. Hij besteed er dan ook geen aandacht aan. Koejemans was evenmin partijlid in 1958, maar in het boekje wordt ook met hem afgerekend. Voorzover Koejemans echter kritiek levert op de wijze waarin men in de C.P.N. met tegenstanders omsprong, heeft die uitsluitend betrekking op zijn eigen tijd. Hij lijkt betrekkelijk ongevoelig voor beschuldigingen aan zijn adres die na zijn bekering werden geuit. De rede van Chroestjov betekende voor hem een belangrijker bijdrage aan het afscheid van het communisme dan voor enige andere auteur. Daarmee viel "het afgodsbeeld van Stalin (...) aan gruijzels"²². Het einde van Koejemans boek is meer een schuldbelijdenis dan een poging tot revanche. "Ik ben me ervan bewust hoezeer ik in Stalins blaam deel, letterlijk, concreet en niet alleen 'ideologisch'."²³ Een zo expliciet omschreven schuldbesef treffen we overigens bij geen der andere auteurs aan.

De Groot en Reuter waren nauw betrokken bij het Bruggroepconflict, maar zij schrijven respectievelijk over de dertiger jaren en de Tweede Wereldoorlog. Beiden maken desondanks vele toespelingen op het conflict en het rapport. De Groot geeft een vernietigend commentaar op iedereen die na de oorlog zijn tegenstander is geworden. Zo geeft hij een aantal negatieve kenmerken van een groep ex-anarchisten onder wie Gortzak, die in de jaren twintig tot de partij toetrad. Zijn conclusie over deze groep luidt: "Met uitzondering van enkele arbeiders die zich gunstig ontwikkeld hebben, zijn het schadelijke elementen gebleken. Wat zij in de communistische beweging brachten, was geen vers bloed, maar lijkegif van een gestorven beweging."²⁴ Typerend voor De Groot is het vrijwel totale gebrek aan argumentatie voor dit soort beweringen.

Zoals gezegd weerlegt Reuter Bakkers geschrift op vele punten. In zijn aanvallen op De Groot gebruikt hij echter dezelfde methode van verdachtmakingen en insinuaties als zijn tegenstanders in de C.P.N. Bovendien heeft zijn kritiek op het 'rode boekje' in de eerste plaats betrekking op feitelijke onjuist-

²² Koejemans, *Van 'ja' tot 'amen'*, 203.

²³ Ibidem, 204.

²⁴ De Groot, *De dertiger jaren* I, 47.

heden. Tot een meer fundamentele kritiek op het beproefde 'nu-fout, toen-fout'-concept dat aan het werk ten grondslag ligt komt hij niet.

Bakker stemde in 1982 voor intrekking van het door hem geschreven rapport als partijdocument. Hiervoor geeft hij twee redenen: ten eerste is hij van mening dat politieke organen zich niet met geschiedschrijving bezig dienen te houden; ten tweede vindt hij het achteraf onjuist dat een bepaalde veroordeelde politiek in het rapport verklaard werd uit de handelwijze van enkele personen.²⁵ Hiermee neemt hij in feite afstand van de stalinistische 'agententheorie'. De politieke strekking van zijn rapport, dat de C.P.N. zich vanaf 1943 heeft laten inkapselen en op dwaalsporen heeft laten leiden, onderschrijft Bakker nog steeds. Bovendien neemt hij niet werkelijk afstand van het met terugwerkende kracht veroordelen van mensen. "Ik veroordeel niet dat relaties werden gelegd tussen het optreden van mensen in de periode '43-'45 en aan het eind van de jaren vijftig: als persoon wil ik dat, als ik het nodig vind, best doen."²⁶ De Jonge spreekt de hoop uit dat Bakker zich "nog eens ondubbelzinnig van zijn wanprodukt zal losmaken"²⁷. Hiervan is in Bakkers *Bespiegelingen* echter geen sprake.

De Jonge en vooral Gortzak beschrijven de perikelen rond de Bruggroep tot in detail. De Jonge vindt niet dat de oppositie belangrijke nieuwe denkbeelden over de vernieuwing van de C.P.N. had. Hij beschouwt het conflict dan ook niet als een botsing tussen 'stalinisten' en 'vernieuwers', en neemt duidelijk stelling tegen de opposanten, hoewel hij zichzelf tot de vernieuwingsgezinden van toen rekent.

Dit is het belangrijkste punt van verschil met Gortzak, die het conflict juist geheel in termen van vóór of tegen vernieuwing beschrijft. Hij erkent overigens dat de vernieuwing die de oppositie destijds voorstond slechts een uiterst voorzichtige stap richting destalinisatie was. Gortzaks boek verscheen in 1985, toen *De C.P.N. in de oorlog* de status van partijdocument al drie jaar kwijt was. Dat is wellicht de reden dat hij niet uitvoerig op de inhoud ervan ingaat. Hij verwijt Bakker dat deze blijkbaar nog altijd niet begrijpt wat hij destijds heeft aangericht met het boekje²⁸, en veroordeelt de eraan ten grondslag liggende methode. Het al of niet bestaan van persoonlijke vijandschap komt in de beoordeling van Bakker weer duidelijk tot uiting. Voor een aantal auteurs heeft hij door het schrijven van een zo leugenachtig geschrift volledig afgedaan. De Jonge echter, die de inhoud van het boekje nadrukkelijk verwerpt, is uiterst welwillend in zijn beoordeling van de auteur: "Toch ben ik er van overtuigd dat Marcus Bakker geen bewuste geschiedvervalsing heeft gepleegd, maar eerder vanuit een vooropgezette mening (...) de feiten geselecteerd en geïnterpreteerd heeft."²⁹

25 Bakker, *Wissels*, 86.

26 Ibidem, 87.

27 De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 105.

28 Gortzak, *Hoop*, 358.

29 De Jonge, *Stalinistische herinneringen*, 105.

Slot

De hier besproken memoires roepen een aantal verschillende beelden op van een stalinistisch verleden. Dat betekent niet dat alle auteurs het stalinisme geheel achter zich hebben gelaten. Zeer zeker geldt dat niet voor De Groot, wiens tweedelige werk in de eerste plaats een apologie van zijn beleid in de jaren dertig is. Als algemeen secretaris van de C.P.N. na de breuk met de internationale communistische beweging doet hij, geheel volgens stalinistisch recept, een poging de geschiedenis in overeenstemming te laten lijken met zijn huidige inzichten. In mindere mate geldt dat eveneens voor Reuter. Hij is één brok rancune, maar zijn C.P.N.-tijd blijkt een goede leerschool te zijn geweest voor de omgang met zijn tegenstanders. Bij deze auteurs is er dan ook niet of nauwelijks sprake van verwerking van het stalinisme.

De erkenning dat de Sovjetunie het lichtend voorbeeld was en loyaliteit aan dat land een communistische plicht, loopt als een rode draad door alle memoires. De Groot is de enige die hier wat op af probeert te dingen door zichzelf een onafhankelijker houding toe te schrijven dan hij in feite innam. De grote onderlinge verschillen tussen de overige auteurs ontstaan meer door uiteenlopende interpretaties dan door onenigheid over de feiten. De verhouding tot de C.P.N. die de auteurs ten tijde van het schrijven hadden, blijkt hierbij vaak van doorslaggevend belang.

De Jonge, ex- en anti-communist, analyseert met veel distantie en zonder wrok. Gortzak kampt daarentegen met dezelfde problemen als Reuter, maar zijn emotionele band met de C.P.N. is even duidelijk als zijn afkeer van stalinistische methoden.

Bakker neemt de volle verantwoordelijkheid op zich voor zijn daden als C.P.N.-bestuurder. Hij geeft echter meer blijk van inzicht in dan afstand van het stalinisme. De woorden 'zonder berouw' in de ondertitel van zijn boek geven dit al aan.

Van het Reve geeft, ondanks zijn conflict met de partijleiding in 1939, nauwelijks blijk van enige rancune. Dat hij ex-bolsjewiek is, zoals de ondertitel van zijn boek vermeldt, blijkt eigenlijk nergens in de tekst ervan.

Uit deze korte typering volgt dat een groepsgewijze indeling van auteurs niet mogelijk is, ook al wordt hun invalshoek ten dele door dezelfde ervaringen bepaald. Daarvoor zijn hun benaderingen te persoonlijk, en hun persoonlijke omstandigheden te verschillend.

Robert Darnton, *Berlijns dagboek 1989-1990* (Amsterdam 1990).

Vertaling: Eugène Dabekausen en Tilly Maters. Uitgeverij: Bert Bakker. 280 pag. Prijs: fl.34,90.

Het gebeurt niet vaak dat een historicus ter plekke is als belangrijke gebeurtenissen zich voltrekken. Robert Darnton¹ overkwam iets dergelijks wel. Al jaren bestudeert hij de 'revolutionaire' achttiende eeuw. En dan, eind 1989, terwijl hij bezig is aan een lezingencyclus in Duitsland om de herdenking van twee eeuwen Franse Revolutie luister bij te zetten, bevindt hij zich opeens midden in wat verdacht veel op een 'echte revolutie' lijkt. De Berlijnse muur zakt voor zijn ogen in elkaar.

Hij vraagt zich natuurlijk onmiddellijk af, of dit nou een 'echte revolutie' is. Hij geldt als de deskundige. Als iemand het zou moeten weten, is hij het wel. Maar er zijn geen barricaden opgeworpen in de Friedrichstrasse en er staan geen guillotines op de Alexanderplatz. Er is überhaupt opmerkelijk weinig geweld in de DDR. Moeten we daarom maar van een *Wende* spreken in plaats van revolutie? De Duitsers lijken in ieder geval aan het woord *Wende* de voorkeur te geven.

Robert Darnton besluit een dagboek bij te houden op zijn rondreis door Oost-Duitsland. Hij stelt alles in het werk om uit te zoeken wat er gebeurt in een land: "waarvan de grenswachten voor 9 november 1989 met scherp schoten op iedereen die in buurt van de wachttorens kwam, en na die datum vriendelijk lachend ieder mens behulpzaam waren". Ongeveer om de week schrijft hij een artikel over de gebeurtenissen daar. Van oktober 1989 tot juni 1990 houdt hij dat vol. Het is de periode waarin de leuze *Wir sind das Volk* pijlsnel verandert in *Wir sind ein Volk* en de eenwording met de BRD binnen de kortste keren een feit is. Het *Berlijns dagboek 1989-1990* is de bundeling van deze artikelen, die deels al eerder verschenen in het tijdschrift *New Republic*. Maar de vraag of de stormachtige gebeurtenissen uit deze zes maanden tesamen nu een revolutie vormen, komt niet echt meer aan de orde. Robert Darnton wil "geen academische analyse over wat een revolutie is", maar "een direct journalistiek verslag van de gebeurtenissen".

Hij bekeert zich in de inleiding van dit boek daarom tot de journalistiek. De artikelen zijn 'heet van de naald' en na het moment van schrijven niet meer veranderd. Het gebrek aan distantie is in zijn ogen eerder een winstpunt dan een probleem. Darnton laat de analytische benadering van de historicus dan ook voor wat die is en vraagt in dit boek niet naar redenen of verklaringen voor bepaalde verschijnselen. Hij wil 'beschrijven'. Daarin schuilt

1 Robert Darnton is hoogleraar in de Europese geschiedenis aan de universiteit van Princeton. Van zijn hand verscheen bij Bert Bakker al eerder: *De grote katten-slachting*, *De literaire onderwereld van het Ancien Regime*, *De kus van Lamourette* en een geschiedenis over de publicatie van de Encyclopédie. Verder is hij auteur van vele essays en boeken over de Franse Revolutie en de publicistiek die daar aan vooraf ging.

zowel de kracht als de zwakte van dit boek. De artikelen -die eigenlijk reportages zijn- zijn absoluut verhelderend en soms ronduit prachtig, maar het is toch ook een gemiste kans dat Darnton zijn historische kennis zo weinig aanwendt. Maar heel zelden trekt hij parallellen tussen de *Wende* en gebeurtenissen in het verleden.

Dat gebeurt overigens wel heel bewust. Want zijn bekering tot de reportagestijl onderbouwt hij met een nadrukkelijke herwaardering van de *histoire événementielle*. In de eerste plaats omdat de *histoire événementielle* bij nader inzien veel minder oppervlakkig is dan Darnton altijd gedacht had. Hij geeft toe dat toeval, vergissingen, moedwil, misverstand en bedoelde of onbedoelde gevolgen van de allerkleinste details zo invloedrijk en verstrengeld met elkaar zijn, dat bestudering ervan niet genegeerd kán worden. De 'val van de muur' zelf bijvoorbeeld, op 9 november 1989, zou wel eens kunnen berusten op één groot misverstand tussen het Oost-Duitse volk, SED-woordvoerder Günter Schabowski en de communistische leiding. En geen enkele gebeurtenis vindt -hoe klein en *événementielle* ook- zomaar plaats. Allemaal zijn ze beladen met betekenissen en worden er betekenissen aan ze gegeven op het moment dat ze plaats vinden. En daarin, in dit geven van betekenissen, in de visies van mensen op gebeurtenissen die ze (deels) zelf veroorzaken, verschuilen zich de 'mentaliteiten' volgens Darnton. En daar komt de aap uit de mouw; uiteindelijk is Darnton op zoek naar de *mentalités collectives*. Oog in oog met de 'revolutionaire' gebeurtenissen ziet hij af -zo zegt hij zelf- van alle pogingen om door het oppervlak van het verleden heen dieper liggende structuren aan te wijzen. Hij wil daarentegen de *histoire événementielle* en de *mentaliteitsgeschiedenis* combineren. Alsof dit alles zich zonder problemen met elkaar laat rijmen. De gebeurtenissen op het moment dat ze plaats vinden beschrijven om ze vervolgens direct te interpreteren en te koppelen aan de visies van de mensen die handelen, dat staat hem voor ogen. Door daarbij vooral te letten op de symbolische dimensies van de handelingen hoopt hij zicht te krijgen op de *mentale geografie* achter die handelingen. Dat de rol van de historicus op deze wijze een heel opmerkelijke wordt, houdt Darnton (helaas) verder niet bezig.

Het heeft er soms wel alle schijn van dat deze koppeling van *histoire événementielle* en *mentaliteitsgeschiedenis* in plaats van een vernieuwende methode, eerder een excuus is om eens lekker journalistiek uit de band te springen. Het blijft onduidelijk of dit *Berlijns dagboek* nu een uitstapje van een historicus is, of dat het om meer gaat. Hoe het ook zij, journalistiek of geschiedschrijving, het plezier dat Darnton eraan beleefd heeft om na alle academische gepraat eens 'gewoon' te observeren heeft een boeiend boek opgeleverd.

De wonderlijke periode begint met de kerkdiensten en demonstraties die aangeven dat het oude regime haar legitimiteit verliest. Ze eindigt in mei 1990 met de installatie van een nieuw en door het volk gekozen parlement. Opmerkelijk genoeg laat men niet een onafhankelijkheidsverklaring of iets dergelijks vooraf gaan aan de eerste parlementaire debatten, maar een schuldverklaring. Het nieuwe regime wenst de last van de Duitse geschiedenis wél te dragen en legitimeert haar bestaan met een verzoek aan het Joodse volk om vergiffenis voor de Nazi-gruwelen en de belofte van herstelbetalingen.

Tijdens deze *Wende* / revolutie reist Darnton rond en hij houdt niet op zich te verbazen. Het begint voor hem allemaal op een conferentie in Halle in 1989, waar een Franse vriend hem terzijde neemt en zegt: "er is iets vreemds aan de hand. Eén van de Oostduitsers heeft zojuist Nietzsches geciteerd in het openbaar". Omdat hij niet weet dat Nietzsche taboe is in de DDR, beseft hij in één klap dat hij in een heel vreemd land is aangekomen. Hij spreekt vervolgens met een Jood die zich tijdens de oorlog in Berlijn verstoppt heeft en daarbij zoveel geluk heeft gehad, dat hij zijn bestaan als een 'vergissing van de geschiedenis' beschouwt.

Darnton beschrijft de vluchtelingen, oktober 1989 in Praag, de 'val' van de muur op 9 november en bekijkt de vele demonstraties. Hij vraagt zich verbijsterd af waarom het in de DDR toch niet tot een veldslag komt tussen demonstranten en *Volkspolizei*.

De grote rol die de kerken spelen, zowel in het eerste verzet tegen de SED als in de zelfconstituerende handelingen van het nieuwe parlement komt aan de orde. Wat te denken bijvoorbeeld van de gebedsdienst die voorafging aan de opening van het nieuwe parlement. Daar verschijnt tot ieders stomme verbazing na het openingsgebed ineens Gregor Gysi -een verklaard atheïst- met de nieuwe communistische PDS-fractie om "de rol van de kerk in de vernieuwing van de democratie te eren".

De opening van de Brandenburger Tor (22 december 1989) komt ter sprake en juist déze media-spectakels, deze in scène gezette historische momenten (een hijskraan tilt een stukje muur op, Helmut Kohl stapt door de opening, drukt Hans Modrow de hand en spreekt gewichtige woorden) zijn koren op de molen van Darnton. Hier weet hij wel raad mee. Beter dan wie ook beseft hij dat strak georganiseerde ceremonies absoluut niet betekenisloos zijn. In het ontdekken en analyseren van het symbolische karakter van dit soort zaken is hij op zijn best.

De *mentalités collectives* liggen voor hem letterlijk op straat. Denkpatronen en gemeenschappelijke gevoelens manifesteren zich voor Darnton werkelijk overal: in het oproer, in de feesten, in de ceremonies en in al het alledaagse. De Brandenburger Tor is voor Darnton daarom niet zomaar een poort. Het is "het meest symbolisch geladen punt in een landschap dat druipt van de symboliek".

Werkelijk alles stelt hij in het werk om inzicht te krijgen in de Oost-Duitsers en hun *sanfte Revolution*. Hij danst mee op 'de muur' tijdens het nieuwjaarsfeest en onderzoekt de verbijsterende omvang en werkwijze van de *Stasi* (in Leipzig streefde men naar één *Stasi*-informant op de tien burgers!). Maar hij heeft ook oog voor de mythe-vorming rondom de *Stasi* en het *Stasinismus*. De verontwaardiging over het luxieuze leventje dat de oude partijleiders in Wandlitz geleid zouden hebben komt aan de orde en hij bezoekt een *Trabi*-handelaar om te kunnen begrijpen hoe het economische systeem functioneerde. In Bitterfeld -waarschijnlijk de meest verontreinigde gemeente van Europa- ontmoet hij de verantwoordelijke SED-milieu-functionaris die van geen schuld wil weten: hij heeft dit jaar toch zeker al 250 bomen laten planten! Natuurlijk is iedereen plotseling slachtoffer van het systeem.

Al noterend reist Darnton verder. Hij schetst het oude regime van de DDR, schildert de veranderingen die plaats vinden en tekent de meningen

van de betrokkenen op: "het beste moment om een systeem te bestuderen is als het instort, want dan kun je een blik werpen op het inwendige mechanisme".

Een gesprek met een hoogleraar uit Halle doet hem de termen *Reisekader*, *Betonsozialismus* en *Priviligierte* begrijpen. Hij ontmoet twee voormalige censoren die hem de complexe psychologie van de censuur pijnlijk duidelijk maken. En tweemaal bezoekt hij het dorpje Laucha om er te bekijken hoe de *Wende* het leven verandert van *Otto Normalverbraucher* en hoe nu precies een nieuw wereldbeeld geboren wordt: men groet de dominee weer in Laucha.

Maar het best zijn de laatste hoofdstukken. Daarin behandelt Darnton de vestiging van het nieuwe regime vanaf januari 1990. De verkiezingscampagnes, het opnieuw 'uitvinden' van de parlementaire politiek, de invloed en aantrekkingskracht van de BRD, de verkiezingsoverwinning van het CDU, de teloorgang van *Neues Forum* en de eerste democratische parlementaire debatten in bijna zestig jaar. Het heerlijk oprechte idealisme en amateurisme van de nieuwe volksvertegenwoordigers, de invloed van het *Stasi*-verleden, het komt allemaal aan de orde.

Voor Darnton is de omwenteling in juni 1990 opeens 'vreemd' geworden. Tijdens de *Wende* was alles ook wel 'vreemd' geweest. Maar toch ook op een merkwaardige manier vertrouwd. Na mei 1990 is de 'revolutie' opeens geschiedenis geworden. Niet alleen voor Darnton zelf, maar ook heel letterlijk. Het Museum voor Duitse Geschiedenis in Berlijn-oost had vlak voor de *Wende* nog net de tentoonstelling *De DDR, een socialistisch vaderland* kunnen voltooien ter ere van het veertig jarig bestaan van de DDR. Maar nu, midden 1990, hangen naast de foto's van de 1 mei parades en over de vele medailles en uniformen heen, ineens spreken en objecten uit de protestdemonstraties van 1989. De revolutie in het museum, de vervreemding van het verleden is begonnen. Over een dikke plak verleden van veertig jaar is door de conservatoren van het museum letterlijk een laagje recent verleden gedrapeerd.

De verslaggever kan naar huis, de historici kunnen beginnen. Of is er misschien geen verschil meer?

Henk de Jong.